

Menhirs i art megalític a Catalunya: les darreres descobertes i el seu context

Josep Tarrús i Galter*

1. Panorama actual del megalitisme a Catalunya

Els menhirs i l'art megalític s'han d'incloure dins de les cultures prehistòriques diverses que van utilitzar sepultures, fetes amb grans lloses, entre el V i el II mil·lenni aC, és a dir, entre el neolític mitjà inicial i l'edat del bronze inicial. A Catalunya, els primers treballs sobre les tombes megalítiques es remunten a finals del segle XIX, encara que a l'Europa Occidental d'Irlanda a França— ja s'havien escrit voluminosos volums sobre aquest tema des d'inicis del mateix segle. Sense anar tan lluny, a Rosselló ja tenim estudis des del 1832, de la mà de Joseph Jaubert de Réart, mentre que a la Catalunya sud caldrà esperar a l'any 1865, quan es publica el primer dibuix del dolmen de la Grossa de Moià en una revista de Madrid (PUIGGARÍ, 1865) i uns anys més tard el de la Casa Encantada de Senterada, l'any 1872 (MONER, 1872).

Després d'aquestes primeres notícies, que encara relacionaven aquest món megalític amb els celtes històrics i els seus sacerdots-druides, van venir els treballs i síntesis de Lluís Marià Vidal (1894, 1914-1915), Manuel Cazorro (1912), Pere Bosch-Gimpera (1915), Josep Colominas (COLO-MINAS i GUDIOL, 1923), Lluís Pericot (1925 i 1950), Isidre Macau (1934) o Joan Serra-Vilaró (1927), que ja apostaven per una cronologia prehistòrica, sem-

pre entre el neolític i el calcolític o l'edat del bronze, per als nostres dòlmens i menhirs.

Posteriorment, els treballs i la dedicació de molts altres investigadors han enriquit el nostre coneixement sobre aquests monuments prehistòrics. Entre els principals estudiosos val la pena destacar Joan Abelanet (1992), Lluís Esteva (1964, 1965, 1970, 1978, 1979), Ricard Batista (1961, 1963) i Miquel Cura (CURA i CASTELLS, 1977; CURA, 1987; CURA i VILARDELL, 1993), entre els anys 50-80. Els darrers decennis del segle XX i principis del XXI han estat marcats per les recerques a l'Alt Empordà (TARRÚS, 2002), a la zona de Tavertet (MOLIST, CRUELLES i CASTELLS, 1987), al Solsonès (CASTANY i GUERRERO, 1987; CASTANY, 1987, 1988 i 1990) i més recentment, a l'Alt Urgell (CAMPILLO i VILLARÓ, 1992).

Pel que fa al límit inferior del megalitisme a Catalunya, continua sent vàlida la línia definida a inicis dels anys seixanta, arran de la descoberta de la galeria catalana del Mas Pla de Vall-dossera (Querol, Alt Camp) (MALUQUER, GIRÓ i MASSACHS, 1963; BATISTA, 1966; MESTRES, 1979-1980). Aquest límit sud es va establir aleshores per damunt el riu Francolí, uns 35 km per sota de la línia clàssica de Lluís Pericot (1925), que remuntava els rius Llobregat-Cardoner fins a la confluència amb el Segre i el Noguera Pallaresa. Les troballes posteriors no l'han

* Arqueòleg i conservador del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. joseptarrus@telefonica.net

desmentit. Per altra banda, a hores d'ara es pot proposar una cronologia, basada en aixovars funeraris, arquitectures megalítiques i datacions radio-carbòniques, que fa recular l'inici d'aquest fenomen fins al V mil·lenni aC, mentre que el seu final, sempre incert, es continua situant a mitjan del II mil·lenni aC.

Els monuments megalítics catalans més antics són ara les cistes amb túmul complex de Tavertet (Osona), una part de les quals es va excavar a finals dels anys vuitanta (MOLIST, CRUELLS i CASTELLS, 1987), amb materials (vasos ceràmics del grup de Montboló) i datacions que les remunten a mitjan del V mil·lenni aC. Un paral·lel clar serien les cistes amb túmul del camp del Ginebre a Caramany (Rosselló), amb materials ceràmics Montboló-Chassey antic (Vignaud, 1998); mentre que les cistes amb túmul empordaneses (serra de Rodes - cap de Creus i Gavarres), sense materials segurs, poden ser contemporànies dels anteriors o ser una mica posteriors, potser de finals del IV o principis del IV mil·lenni aC (TARRÚS, 2002).

Durant la primera meitat del IV mil·lenni aC es desenvolupa als altiplans interiors de Catalunya (Bages, Osona, Solsonès, Berguedà, Alt Urgell) la fàcies Solsoniana del neolític mitjà ple català, amb cistes soterrades i cambres reutilitzables (CASTANY, 2008), veritables dòlmens neolítics, en expressió de Joan Serra-Vilaró.

En canvi, al Rosselló i a l'Alt i Baix Empordà serà el moment dels sepulcres de corredor antics, amb cambres poligonals o trapezoïdals, que se situen al llarg del IV mil·lenni aC, mentre que els sepulcres de corredor evolucionats o galeries catalanes ocuparen la primera meitat del III mil·lenni aC. Aquests galeries catalanes surten de la zona costanera i les trobem a les ter-

res interiors, des de l'Osona al Solsonès i més enllà encara fins a l'Alt Urgell (Cabana del Moro del Coll de Jou, a Carmeniu, Montferrer i Castellbò) i la Baixa Ribagorça (Mas Abad a Benavarri).

La segona meitat d'aquest III mil·lenni i els primers segles del II mil·lenni aC sembla el moment de l'expansió dels dòlmens simples, amb diferents sistemes d'accés a la cambra funerària. Seria frontal en el cas de les cambres pirinenques (llosa frontal rebaixada), esteses per tot el territori megalític occidental de Catalunya, però en especial a la zona pirinenca, o de les arques amb vestibul-pou de l'Alt Empordà, que utilitzen un vestibul intratumulari. Contràriament, en el cas de les caixes megalítiques del Pirineu Occidental català, l'accés seria zenital, desplaçant la llosa de coberta, cosa factible perquè es tracta de tombes més petites.

Una de les novetats més interessants dels darrers anys ha estat la connexió entre els assentaments a l'aire lliure i els sepulcres megalítics d'aquestes comunitats neolítiques o calcolítiques, que s'ha pogut establir en algunes zones com l'Alt Empordà, així com el paper important que hi tenien els menhirs i les roques amb gravats com a marques senyalitzadores de cada territori. Una altra dada a destacar és la descoberta o redescoberta dels primers cromlecs o recintes fets amb menhirs a Catalunya, que ara coneixem al Vallès Oriental (Pins Rosers, Llinars del Vallès) (TARRÚS *et al*, 2005) i a l'Alt Empordà (Estanys-I i Mas Baleta-III a la Jonquera) (TARRÚS I CARRERAS, 2008). Però, sens dubte, el que ha produït un impacte més gran entre els investigadors ha estat la troballa de dòlmens (Reguers de Seró, Artesa de Segre) i menhirs (pla de les Pruneres de Mollet del Vallès) amb gravats prehistòrics indiscutibles, cosa que ha servit per relançar amb força

Figura 1. Fotografia del recinte megalític del Mas Baleta-III (La Jonquera), excavat entre 2005-2006 pel Gesart (J. Tarrús).

dos dels grans temes oblidats del megalitisme català: els menhirs i l'art megalític.

2. Els menhirs: l'element ignorat del megalitisme català

Malgrat que els primers estudiosos del megalitisme de Catalunya, fins a Pere Bosch-Gimpera (VIDAL, 1914-1915; BOSCH-GIMPERA i COLOMINAS, 1931) van parlar a bastament dels menhirs i dels gravats (cassoletes i reguerons, antropomorfs) en dòlmens, menhirs i roques a l'aire lliure, tal com feien els autors britànics i francesos, l'interès per aquests elements va decaure sobtadament després de la tesi de Lluís Pericot, l'any 1925.

En efecte, aquest autor va voler centrar el seu treball en els sepulcres megalítics i no tant en les altres manifestacions megalítiques tradicionals (menhirs, art megalític), considerades des d'aleshores com de cronologia dubtosa, de manera que els investigadors catalans van tardar molt de temps a tornar a interessar-s'hi. Un dels

abanderats de la represa va ser Lluís Esteva, mestre de Sant Feliu de Guíxols i deixeble de Lluís Pericot.

A partir de finals dels anys cinquanta, Lluís Esteva torna a parlar-nos de menhirs i dels gravats prehistòrics (cassoletes, reguerons) que a vegades duen i que també retroba en roques a l'aire lliure prop dels dòlmens. No dubta en considerar-los prehistòrics (ESTEVA, 1957). Mentrestant, al Rosselló, Joan Abelanet dedica bona part de la seva recerca megalítica, entre els anys 60-80, a estudiar els gravats del mateix tipus (cassoletes i reguerons, antropomorfs) que troba tant en les cobertes d'alguns dòlmens com en roques a l'aire lliure. La seva tesi, publicada l'any 1990, hi està dedicada (ABELANET, 1990). Posteriorment, Enric Carreras i altres membres del Gesart (Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional), a més de col·legues com Josep Agustí d'Olot i Albert Fàbrega de Súria, entre altres, han dedicat els darrers decennis a la prospecció sistemàtica del megalitisme de Cata-

lunya, cosa que ha comportat la descoberta o la identificació de molts dòlmens, menhirs o roques amb gravats arreu de tot el territori.

L'existència d'esteles, menhirs, estàtues-menhir i cromlecs prehistòrics a Catalunya ja no es pot discutir, malgrat que sempre s'ha d'estudiar cas per cas, perquè diferenciar un menhir, sense una forma o uns acabats convincents, d'una simple fita o perafita medieval o moderna és una tasca sovint insoluble. En realitat, llevat dels monuments més rellevants (pla de les Pruneres de Mollet, els Palaus d'Agullana), només podem assegurar que es tracta d'un menhir prehistòric quan s'excaven la seva base o els voltants i s'hi recuperen fragments ceràmics o altres restes arqueològiques, remuntables al neolític, calcolític o edat del bronze.

Sigui com sigui, avui dia podem

parlar de menhirs o esteles que es troben en contextos sepulcrales o d'hàbitat segurs del neolític mitjà (Costa dels Garrics del Caballol-II, Pinell, Solsonès), neolític final (Serra del Mas Bonet, Vilafant, Alt Empordà) o del calcolític recent campaniforme (esteles del dolmen dels Reguers de Seró, Artesa de Segre, La Noguera). D'aquesta manera, podem assegurar una cronologia extensa per a aquestes manifestacions megalítiques a Catalunya, que s'alçaven, doncs, entre inicis del IV mil·lenni aC i la primera meitat del III mil·lenni aC. Segurament, es van continuar erigint fins a inicis del II mil·lenni aC, encara que, de moment no en tenim proves concretes.

Pel que fa a la seva distribució a Catalunya, direm que es troben en tots els principals nuclis megalítics, des de l'Alt Empordà fins a l'Alt Urgell, encara que semblen més nombrosos i fiables a les àrees més antigues, com a la zona empordanesa i la plana prelitoral central. Els suposats menhirs que trobem més al sud de Catalunya serien els de Montmell al Baix Penedès (GIBERT, 1909) i la Pedra Fita de Botarell a Montbrió del Camp, al Baix Camp (VILASECA, 1922), encara que aquesta darrera és molt dubtosa.

Ja hem esmentat abans el tema dels cromlecs a Catalunya, coneguts des del s.XIX (Mercader de Belloch, 1887), encara que no identificats fins a finals del s.XX (Mañé, 1989; TARRÚS *et al*, 2005). Aquest monument va ser confós amb el peristàlit d'un sepulcre megalític, a la manera del de la Cova d'en Dayna de Romanyà de la Selva, però en realitat és un veritable cromlec, format per diversos menhirs en cercle i amb un de central.

El recinte-menhir dels Estanys-I (la Jonquera) és tota una altra història. Va ser descobert pel Gesart, arran de la gran cremada de l'any 1986, i va ser excavat entre 1987-1988. Es tracta

96

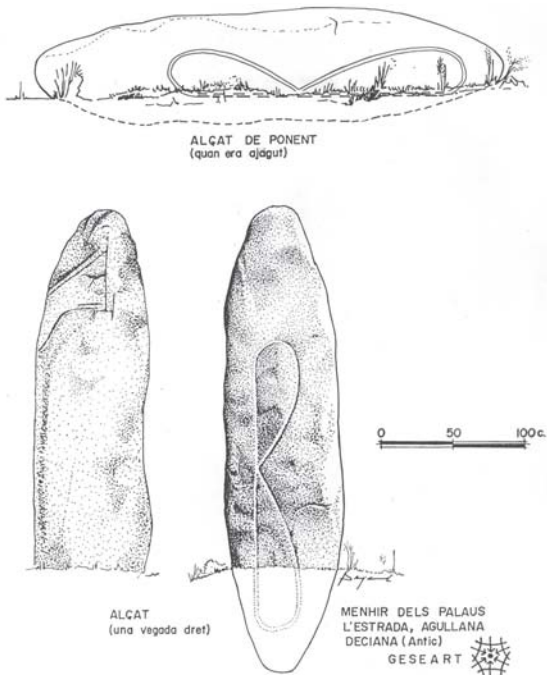

Figura 2. Calc dels gravats del menhir dels Palaus (Agullana, Alt Empordà) (Gesart, 1987).

d'un recinte format per un mur de pedra seca semicircular al nord, al centre i davant del qual s'alça un menhir amb forma d'estela, mentre que al sud l'espai queda tancat per un fossat que conté diversos forats de pal amb falques. L'entrada al recinte era pel costat nord-est. Durant l'excavació de la base del menhir, del fossat i de l'espai interior del recinte es va recollir un tros de làmina de sílex negrosa i fragments ceràmics molt similars als que aparegueren al proper sepulcre de corredor antic dels Èstansys-I, uns 125 m al nord. També es van recuperar, al peu del menhir, fragments d'una olla moderna i dues monedes de coure de 8 maravedís d'Isabel II, una d'elles de 1840. Segurament, es tracta del que queda d'un petit tresor monetari, enterrat al peu del menhir —un lloc fàcil de retrobar— durant la primera guerra carlista (TARRÚS, 1993).

La descoberta i excavació del recinte megalític del Mas Baleta-III (la Jonquera) és, sens dubte, un dels moments a recordar dins de la recerca megalítica altempordanesa. Diversos membres del Gesart (E. Carreras, M. D. Piñero i J. Tarrús) el vam localitzar l'any 1986 durant una prospecció. Eren dos apilonaments de pedres amb alguna llosa clavada, que semblaven delimitar uns espais quadrangulars. Vam suposar que es tractava de tombes de l'edat del bronze final, entre altres coses perquè als camps del voltant hi havia nombrosos fragments de ceràmics del Bronze Final o del Ferro-I.

Quan, finalment, ens vam decidir a excavar-los, entre els anys 2005-2006, els resultats van ser totalment inesperats i espectaculars. Els dos pilots de pedres amagaven petits menhirs sencers o trencats que, tots dos junts, formaven un recinte subrectangular amb un passadís d'accés i un menhir més alt al centre. Darrere d'aquest recinte

principal encara hi havia les restes d'un altre recinte més petit i tot al voltant d'ells diverses tombes circulars amb túmul del Bronze Final o Ferro-I. Dins dels recintes megalítics es varen recuperar fragments de ceràmica llisa calcolítica i diversos bocins de bols o cassoles de campaniforme pireneic, cosa que ens permet donar-los una cronologia probable de mitjan del III mil·lenni aC.

3. Art megalític i menhirs

A Catalunya, el panorama sobre l'art megalític (IV-III mil·lennis aC) ha canviat molt durant els darrers 30 anys gràcies a un llarg procés d'acumulació de noves dades i coneixements, en especial a l'Alt Empordà, el Solsonès, la Noguera i el Vallès Oriental, gràcies al treball constant de tants d'arqueòlegs i grups d'estudiosos.

Aquest procés ha tingut com a traça final les troballes espectaculars de l'estàtua antropomorfa de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental), l'any 2005; de les esteles antropomorfes decorades que formaven el dolmen simple dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, La Noguera), l'any 2007; de les esteles amb banyes de la Serra del

97

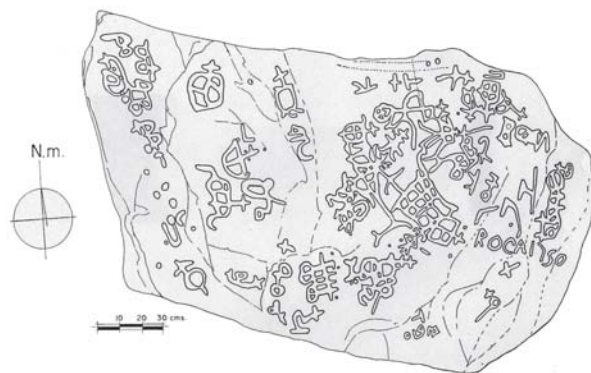

Figura 3. Calc dels gravats de la coberta del sepulcre de corredor del Barranc (Espolla, Alt Empordà) (Gesart, 1993).

Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà) l'any 2008; i de l'estàtua-menhir del pla de les Pruneres a Mollet del Vallès (Vallès Oriental), l'any 2009. Cal esmentar que quasi totes aquestes darreres troballes han estat producte d'excavacions preventives, cosa que subratlla la importància que aquesta nova eina ha tingut i té per a l'arqueologia catalana des d'inicis dels anys 80 del segle XX.

L'estàtua-menhir de Ca l'Estrada (Vallès Oriental) és una peça de gran impacte, encara que només se'n conserva una part. Està esculpida en baix relleu sobre un bloc de gres a l'estil de les del grup de La Rouergue del sud-est de França (D'ANNA, GUTHERZ i JALLOT, 1995; GUILAINE, 1998) i s'hi poden veure encara un braç esquerre amb la seva mà, restes d'un peu i solcs longitudinals al revers, que imitarien una capa. A la testa presenta 4 cassoletes. Pel seu context arqueològic i també per la seva iconografia, ben coneguda, sembla que s'ha de situar al neolític final-calcolític, entre finals del IV i mitjan del III mil·lenni aC (FORTÓ, MARTÍNEZ i MUÑOZ, 2005).

Per altra banda, una altra troballa espectacular, ara de l'any 2007, la del dolmen simple format per antigues esteles gravades de Reguers de Seró (Artesa de Segre, la Noguera), ha revolucionat el nostre coneixement sobre el significat i cronologia de les altres esteles megalítiques properes o llunyanes de Catalunya. En aquest dolmen, que contenia vasos ceràmics campaniformes d'estil epimarítim i pireneic, s'han pogut datar alguns dels inhumats per C-14, cosa que ens assegura la seva construcció en una data d'inicis o mitjan del III mil·lenni aC (vers 2700-2600 aC). Per tant, les set esteles de caràcter antropomorf que formaven la caixa megalítica o que es varen trobar al seu túmul s'han de

remuntar a un moment de finals del IV o inicis del III mil·lenni aC, com a mínim (LÓPEZ *et al*, 2010).

El context segur de Reguers de Seró (la Noguera) ens ajuda ara a comprendre i situar cronològicament les esteles properes del Solsonès, el Roc de la Mare de Déu i les altres dues lloses trencades i decorades amb angles superposats en baix relleu dels voltants del santuari del Miracle (Riner) i el fragment d'estela de Llanera, decorada en un cantell amb formes en U concèntriques incises (SERRA-VILARÓ, 1927 i 1950); a més de les dues lloses decorades amb barres i quadrats en baix relleu de la Bassa del Boix de Llobera (SERRA-VILARÓ, 1927).

Al mateix grup de possibles esteles decorades del Solsonès, caldria afegir-hi la de Gangolells (St. Just d'Ardèvol de Pinós), identificada pel Gesart (Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional) l'any 2007 sobre la cista neolítica del mateix nom, a la qual serveix de coberta improvisada després de la seva consolidació. Segons Josep Vilà, del mas Vilà de Sant Just d'Ardèvol, aquesta llosa procedia d'un camp proper, entre l'esmentada cista i el Roc de la Mare de Déu.

Encara a les terres de ponent, cal recordar altres novetats importants, com l'estela gravada de la cambra neolítica solsoniana de la Costa dels Garrics del Caballol-II (Pinell) o la coberta amb cassoletes de la cista solsoniana dels Trossos dels Perers (Pinell), que potser són menys espectaculars que les esteles de Reguers de Seró, però que, en canvi, ens permeten remuntar l'art megalític a inicis del IV mil·lenni aC (Castany, 2004).

És possible també que les esteles gravades amb motius incisos complexos del pla de la Calma al Montseny (Vallès Oriental) amb cercles simples

i concèntrics (VILARDELL i CASTELLS, 1976) o de la trobada al poblat ibèric de Sant Vicenç dels Horts (Ripoll, Barberà i Llongueras, 1965); i la de Passanant (formes ovalades concèntriques amb serrells interns, sanefes de línies ondulades) a la Conca de Barberà (MOREU-REY, 1970), trobades fora de context arqueològic, puguin assimilar-se igualment a l'art megalític de finals del IV o d'inicis del III mil·lenni aC.

El grup de les 6 esteles amb banyes, fetes sobre gres, dues de senceres i 4 de trencades, de la Serra del Mas Bonet (Alt Empordà), localitzades l'any 2008, és també molt interessant (Riba, Rosillo i Palomo, 2010). En aquest cas, es tracta d'unes esteles amb figuració

Figura 4. Pedra-1 del Puig Margall-I (Port de la Selva, Alt Empordà), amb els gravats de cassoletes, reguerons i antropomorfs (Gesart, 1992).

zoomorfa, el toro, que han aparegut dins de sitges del neolític final, ben datades pels materials arqueològics i el C-14 a finals del IV mil·lenni aC. Aquesta representació del toro, en un context de finals del IV mil·lenni es pot relacionar bé amb altres figuracions de divinitats, zoomorfes o antropomorfs, que coneixem en el megalitisme europeu des de la Bretanya francesa a Suïssa (LE ROUX, 1992; VORUZ, 1992).

Al Rosselló (Abelanet, 1990) i a l'Alt i Baix Empordà ja es coneixia la presència de gravats (cassoletes, reguerons, antropomorfs i motius complexos) en poblats, menhirs, cistes amb túmul, dòlmens i roques a l'aire lliure. Però ara, la identificació de cobertes antropomorfs (Mas Puig i Pardals a Darnius; Estany-III a La Jonquera) o lloses-estàtues (Banya de Saus, la Jonquera) en sepulcres de corredor antics ha consolidat la importància d'aquest grup d'art megalític (TARRÚS, 2002). La seva irradiació s'estén per tot el corredor costaner dolmènic català des del Maresme al Vallès Oriental, comarca, aquesta darrera, que ja comptava amb elements singulars amb gravats complexos com l'estela del pla de la Calma o els menhirs de Castellruf i la Pedra de Llinàs a Montmeló (CARRERAS, TARRÚS i GAY, 2005).

Aquestes dades, de fa molts anys, s'han vist confirmades amb la irrupció, l'any 2009, de la impressionant estàtua-menhir del pla de les Pruneres a Mollet del Vallès (BOSCH, 2009), malauradament sense un context arqueològic clar. Aquest menhir presenta en una cara un rostre humà, format per una T facial, els ulls en baix relleu i unes prolongacions a cada costat que podrien ser uns braços sense les mans conservades, en opinió de Pablo

Martínez, l'arqueòleg que va realitzar l'excavació del seu entorn. En l'altra cara hi ha diversos signes gravats amb solcs incisos (doble motiu oval o jou, línies ondulades verticals i horitzontals), un d'ells, el jou, molt semblant als esmentats dels menhirs dels Palaus, de Castellruf o de Llinàs.

A hores d'ara es podria fer un resum escalonat de les esteles i menhirs decorats del megalitisme de Cata-lunya, que abraçaria del IV al III mil·lenni aC. La seqüència podria ser la següent:

Dins d'un neolític mitjà ple (primera meitat del IV mil·lenni aC) hi situaríem les esteles antropomorfes de la cambra neolítica solsoniana de la Costa dels Garrics del Caballol-II (Solsonès) i les cobertes dels sepulcres de corredor antics, amb cambres poligonals dels Pardals, Mas Puig i Estany -II (Alt Empordà). La llosa-estàtua del sepulcre de corredor, amb cambra trapezoïdal, de la Banya de Saus (Alt Empordà), es podria situar pel seu context en un neolític final, a les acabelles del IV mil·lenni aC.

La majoria dels menhirs anicònics, de molts dels quals no en tenim proves segures de la seva antiguitat prehistòrica, caldria situar-los en un calaix de sastre entre el neolític mitjà i l'edat del bronze, entre el IV-II mil·lenni aC, mentre que els menhirs amb gravats simples de cassoletes, que són pocs però que són clarament prehistòrics (Puig ses Lloses, Mas Mont, Sa Pedra Aguda al Baix Empordà) els veiem dins d'una cronologia àmplia que aniria des del neolític mitjà al calcolític recent, entre el IV-III mil·lenni aC.

Ja hem esmentat que les esteles amb banyes de toro de la Serra del Mas Bonet (Alt Empordà) estan ben

datades en un neolític final, de finals del IV mil·lenni aC. Segurament, els menhirs amb gravats complexos dels Palaus (Alt Empordà), de Castellruf, Montmeló i del pla de les Pruneres de Mollet (Vallès Oriental) caldria situar-los igualment entre un neolític final i un calcolític recent, és a dir, entre finals del IV i mitjan del III mil·lenni aC.

També al neolític final, finals del IV o inicis del III mil·lenni aC, podríem situar les esteles decorades de Reguers de Seró, Miracle i Gangolells (la Noguera i Solsonès); així com les del pla de la Calma i Sant Vicenç dels Horts (Vallès Oriental i Baix Llobregat) i la de Passanant (Conca de Barberà). Per acabar, l'estàtua-menhir de Ca l'Estrada de Canovelles (Granollers, Vallès Oriental), semblaria l'element més recent dels datats amb una certa seguretat, però, al nostre entendre, tampoc marxaria gaire del neolític final, igualment a cavall entre el IV-III mil·lennis aC, que és on semblen concentrar-se la majoria de les manifestacions més emblemàtiques de l'estatuària megalítica.

Així, doncs, Catalunya, que durant molts anys havia estat una zona proscria dins de l'art i l'estatuària del neolític i calcolític d'Europa Occidental, pot reivindicar ara, amb les darreres descobertes, un nou paper (BUENO i BALBÍN, 2000). No dubtem que, en un futur proper, s'afegiran altres mostres d'art megalític a la collita dels darrers anys, que li donaran un pes i una importància més d'acord amb el ric llegat megalític, que han anat atresorant tants arqueòlegs i estudiosos catalans des de finals del segle XIX i tot al llarg del s.XX.

Bibliografia

- ABELANET, J. (1990). Les roches gravées nord-catalanes. Centre d'Études Préhistoriques Catalanes. *Revista Terra Nostra*, 5. Prada.
- ABELANET, J. (1992). Aquells homes dels temps passats... Prehistòria del país català. Ed. el Trabucaire, Col·lecció Història. 205 p. Perpinyà.
- BATISTA, R. (1961). Sepulcros megalíticos de la comarca del Moyanés. Corpus de Sepulcros Megalíticos-1. Barcelona.
- BATISTA, R. (1963). Sepulcros megalíticos de la comarca de Vich. Corpus de Sepulcros Megalíticos-2. Barcelona.
- BATISTA, R. (1966). El límite meridional de la cultura megalítica catalana. *Ampurias*, 28: 201-209. Barcelona.
- BOSCH, J. (2009). El menhir de Mollet: una de les primeres estàtues?. *Notes*, 25: 101-103. Mollet del Vallès.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1919). Prehistòria catalana. Barcelona.
- BOSCH-GIMPERA, P. i COLOMINAS, J. (1931). Gravats esquemàtics a roques de Capmany i a la galeria coberta del Barranc d'Espolla. *AIEC*, 6 (1921-26): 23-27. Barcelona.
- BUENO, P. i DE BALBÍN, R. (2000). Tècniques, extensió geogràfica i cronologia de l'art megalític ibèric. El cas de Catalunya. *Cota Zero*, 16: 47-64. Vic.
- CARRERAS, E., TARRÚS, J. i GAY, P. (2005). Tres menhirs amb gravats entre l'Alt Empordà i el Vallès Oriental. Dins Roches Ornées/Roches Dressées. Actes du Colloque de l'AAPO en Hommage à Jean Abelanet (Perpinyà, 2001): 157-163. Perpinyà.
- CASTANY, J. i GUERRERO, L. (1987). El megalitisme al Solsonès: darreres investigacions arqueològiques i antropològiques. *Ilerda*, 57: 9-4. Lleida.
- CASTANY, J. (1987). Noves aportacions al megalitisme de l'interior de Catalunya. *Cota Zero*, 3: 69-75. Vic.
- CASTANY, J. (1988). Els sepulcres de Gargallà (Montmajor, Berguedà) i el fenomen megalític de l'edat dels metalls a la conca del riu Cardener. *Cardener*, 5: 61-105. Cardona-Solsona.
- CASTANY, J. (1990). El megalitisme i les coves sepulcral i d'habitat. In: J. Castany, E. Sánchez, L. A. Guerrero, J. Carreras, R. Mora i G. Vila. El Berguedà: de la Prehistòria a l'Antiguitat. 113-165. Berga.
- CASTANY, J. (2004). Gravats en lloses d'estructures funeràries al Solsonès. In: Megalitisme, gravats i cupuliformes. L'imaginari de l'home prehistòric. Homenatge a Josep M. Miró Rosinach, Actes de la XXXIV Jornada de Treball, Grup de Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Segre, 2003): 81-96.
- CASTANY, J. (2008). Els megalits neolítics del Solsonà. Tesi doctoral Univ. Lleida. Inèdita.
- CAZURRO, M. (1912). Los sepulcros megalíticos de la provincia de Gerona. Girona.
- COLOMINAS, J. i GUDIOL RICART, J. (1923). Sepulcros megalíticos de l'Ausetània. *Quaderns d'Estudi*, 15 (57). Barcelona.
- CURA, M. i CASTELLS, J. (1977). Evolution et Typologie des mégalithes de Catalogne. Colloque sur l'Architecture Mégalithique (Vannes): 71-97. Vannes.
- CURA, M. (1987). Origen i evolució del megalitisme a les comarques centrals i occidentals de Catalunya: I. Del Neolític Mitjà a l'Edat de Bronze. *Cota Zero*, 3: 76-83. Vic.
- D'ANNA, A., GUTHERZ, X. i JALLOT, L. (1995). L'art mégalithique dans le Midi de la France: Les stèles anthropomorphes et les statues-menhir néolithiques. Actes du 2e Colloque International sur l'Art Mégalithique: Art et symboles du mégalithisme Européen (Nantes, 1995). *Revue Archeologique de l'Ouest*, 8: 179-193. Nantes.
- CURA, M. i VILARDELL, R. (1993). Estat actual de la investigació sobre el megalitisme a Catalunya. *Estudis Universitaris Catalans*, 29 (homenatge a Miquel Tarradell): 159-196. Barcelona.
- ESTEVA, L. (1957). Prehistoria de la comarca guixolene. Contribució a su estudio. *AIEC*, 11. Girona.
- ESTEVA, L. (1964). Sepulcros Megalíticos de las Gabarras, I (Gerona). Corpus de Sepulcros Megalíticos-3. Girona.
- ESTEVA, L. (1965). Sepulcros Megalíticos de las Gabarras, II (Gerona). Corpus de Sepulcros Megalíticos-4. Girona.
- ESTEVA, L. (1970). Sepulcros Megalíticos de las Gabarras, III (Gerona). Corpus de Sepulcros Megalíticos-4. Girona.
- ESTEVA, L. (1978). Sepulcros megalíticos de las Gabarras. Noticias complementarias. *Cypsela* 2: 55-89. Girona.
- ESTEVA, L. (1979). Sepulcros Megalíticos del Alto Ampurdán (Girona). Corpus de Sepulcros Megalíticos-9. Girona.
- FORTÓ, A., MARTÍNEZ, P. i MUÑOZ, V. (2005). L'estàtua-menhir antropomorfa de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental). *Cota Zero*, 20: 17-22. Vic.
- GIBERT, A.M. (1909). Tarragona prehistòrica i protohistòrica. 74 p. Tarragona.

- GUILAINE, J. (1998). Au temps des dolmens. Ed. Privat. Tolosa.
- LE ROUX, Ch.T. (1992). Cornes de pierre... Actes du 17ème Colloque Interrégional sur le Néolithique, Paysans et bâtisseurs. L'émergence du Néolithique atlantique et les origines du Mégalithisme (Vannes, 1990). *Revue Archéologique de l'Ouest*, 5: 237-244. Vannes.
- LÓPEZ, J., MOYA, A., ESCALA, O. i NIETO, A. (2010). La cista tumulària amb esteles esculpides dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, Lleida): una aportació insòlita dins de l'art megalític peninsular i europeu. *Tribuna d'Arqueologia*, 2008-2009: 87-125. Barcelona.
- MACAU, I. (1934). Nous Monuments megalitiques de l'Alt Empordà. *Butll. Inst. Hist. Nat.*, 34 (6-9). Barcelona.
- MALUQUER, J., GIRÓ, P. i MASACHS, J.M. (1963). Excavaciones en sepulcros megaliticos de Valldosera (Querol, Tarragona). *Excavaciones Arqueológicas en España*, 20: 1-11. Madrid.
- MAÑÉ SABAT, A. (1989). Els monuments megalitics de la serra de Llevant (Vallès Oriental-El Maresme). *Vértex*, 130: 402-403. Barcelona.
- MERCADER DE BELLOCH, J. (1887). Descripción de dos monumentos megalitichs, cromlechs, cercles de pedres ó túmulus de la segona época de la edat de la pedra polida, segons los més moderns autors. *Memorias de la Asociación Catalanista d'Excursiones Científicas*, 3: 138-144. Barcelona.
- MESTRES, J. (1979-1980). El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldossera). Querol, Tarragona. *Pyrenae*, 15-16: 125-142. Barcelona.
- MOLIST, M., CRUELLES, W. i CASTELLS, J. (1987). L'àrea megalítica de Tavertet. *Cota Zero*, 3: 55-68. Vic.
- MONER, J.M. (1872). Dos monumentos druidicos sitos en el distrito municipal de Senterada. Opuscle. Fonç.
- MOREU REY, E. (1969-1970). Pedres decorades de Passanant. *Boletín Arqueológico*, 69-70: 135-140. Tarragona.
- PERIÇOT, L. (1925). La civilització megalítica catalana i la cultura pirenaica. Barcelona.
- PERIÇOT, L. (1950). Los sepulcros megaliticos catalanes y la cultura pirenaica. Barcelona.
- PUIGGARÍ LLOBET, J. (1865). El dolmen de la Grossa, El Museo Universal, 20 de agosto de 1865, Madrid.
- RIBA, D., ROSILLO, R. i PALOMO, A. (2010). Resultat de les excavacions arqueològiques a la Serra del Mas Bonet (Vilafant, Alt Empordà). X
- Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines (Arbúcies 2010): 51-59. Arbúcies.
- RIPOLL, E., BARBERÀ, J., LLONGUERAS, M. (1965). Poblado de Puig Castellar (San Vicente dels Horts, Barcelona). *Excavaciones Arqueológicas en España*, 40: 5-19. Madrid.
- SERRA VILARÓ, J. (1927). La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi. Solsona.
- SERRA VILARÓ, J. (1950). Insculturas dolménicas. *Boletín Arqueológico*, 31: 114-122. Tarragona.
- TARRÚS, J. (1993). El menhir dels Estanys I (La Jonquera). *Empúries*, 48-50: 346-351. Barcelona.
- TARRÚS, J. (2002). Poblats, dòlmens i menhirs. Els grups megalitics de l'Albera, serra de Rodes i Cap de Creus (Alt Empordà, Rosselló i Vallespir Oriental). Ed. Diputació de Girona. Girona.
- TARRÚS, J., CARRERAS, E., BOFARULL, B. E. i GAY, P. (2005). El cromlec de Pins Rosers (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) *Ix. Roches Ornées/Roches Dressées. Colloque de l'AAPO en Hommage à Jean Abelanet (Perpinyà, 2001)*: 151-155. Perpinyà.
- TARRÚS, J. i CARRERAS, E. (2008). Notícia dels treballs fets l'any 2006 al complex prehistòric del Mas Baleta III (La Jonquera, Alt Empordà). IX Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (l'Escala): 63-67. L'Escala.
- VIDAL, L.M. (1894). Más monumentos megaliticos en Cataluña. *Memorias de la real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, 16. Barcelona.
- VIDAL, L.M. (1914-1915). Nota sobre un «menhir» y una «piedra oscilante» con esculturas y letras ibéricas. *Mem. Real academia de Ciencias y Artes*, 11 (3): 19-29. Barcelona.
- VIGNAUD, A. (1998). La nécropole néolithique du Camp del Ginebre de Caramany (Pyrénées Orientales) *Ix. Tombes, Nécropoles, Rites funéraires préhistoriques et historiques. Séminaires du Centre d'Anthropologie (Toulouse)*: 19-29. Tolosa.
- VILARDELL, R. i CASTELLS, J. (1976). Hallazgo de una estela decorada en el Pla de la Calma. *Pyrenae*, 12: 181-182. Barcelona.
- VILASECA, S. (1922). La Pedra Fita de Botarell. *Butlletí Inst. Cat. Hist. Nat.* Barcelona.
- VORUZ, J.L. (1992). Hommes et Dieux du Néolithique. Les statues-menhirs d'Yverdon. *Annuaire de la Société Suisse de Préhistoire et d'Archéologie*, 75: 37-64. Ginebre.